

A Critical Look at the Recording and Description of A Few Verses from Sanā'i Ghaznavi's *Hadiqat al-Haqiqa* Edited by Yāhaghi and Zarqāni

Mansoor Sadat Ebrahimi*

Abstract

Accurate and scientific editing of ancient Persian texts is undoubtedly the first and foremost basis for literary research in this native land. Paying attention to outstanding works and masterpieces is of great importance. Sanā'i Ghaznavi's *Hadiqat al-Haqiqa* is undoubtedly one of the most influential Persian versified poems in various literary, philosophical, and mystical aspects. This work has so far been repeatedly edited and published. The edited and printed version of Mohammad Jafar Yāhaghi and Mehdi Zarqāni is the latest and perhaps the most complete representation of such efforts. However, the results of this endeavor are not, as in the preceding cases, free from drawbacks. In this research, with an approach based on critique and with the aim of correcting and eliminating the text shortcomings as much as possible, we assessed and critiqued the recording of some verses from *Hadiqat al-Haqiqa*. By using side sources and in-text and out-of-text evidence, we showed that the correct forms of phrases have been erroneously marginalized from the text in many cases due to the correctors' inattention to what has been recorded in most of the older manuscripts and disregard for previous research and corrections. This has sometimes led to an incorrect description of each distich.

Introduction

In the field of research on ancient texts, the most important principle is to obtain a refined and citationable form from such works. One of these texts that deserve attention in terms of both the importance of the soul of the work and scientific reputation of its correctors is *Hadiqat al-Haqiqa*. That is why the correction and description of this valuable book has always been of interest to literary scholars. The latest scientific correction of this book is the result of Mohammad Jafar Yāhaghi and Mehdi Zarqāni's efforts, which led to its first publication in two volumes by Sokhan Publications in the fall of 1397. The author of its lines has analyzed the recording and description of some verses with a critical approach to the text and has shown that its original and correct aspect has been marginalized in many cases for various reasons and incorrect forms have contrarily entered the text in a way that it has sometimes led to misinterpretations of the verses.

Materials & Methods

In this research, some verses from *Hadiqat al-Haqiqa* edited by Yāhaghi and Zarqāni were evaluated using library sources. By using authentic sources, as well as the evidence and reasons inside and outside the text, detailed points about the recording and explanation of the verses were provided.

Discussion, Results, and Conclusions

The book entitled *Hadiqah al-Haqiqah* by Sanā'i Ghaznavi is one of the most valuable and important works in the history of Persian literature. It has been considered by many scholars in recent years and numerous commentaries and articles have been written about its verses. Nevertheless, the knot of problems in many of its verses has remained unsolved. Undoubtedly, the major factor involving this issue, along with the elements related to the passage of time and antiquity of the language, is the lack of correct edition of many of its verses.

The latest critical correction of this book is the result of Yāhaghi and Zarqāni's efforts. According to the editors' report in the preface of the book, 6 manuscripts have been used by them to correct *Hadiqah al-Haqiqah*. Meanwhile, the manuscript in the John Rylands Library of Manchester dated Shawwal 681 AH with an abbreviation of M, which is apparently the oldest complete manuscript and historiography of *Hadiqah*, is the manuscript utilized by editors. Editors of the text have tried to get the most correct and less erroneous text from *Hadiqah* by using old and authentic manuscripts. Nonetheless, a careful study of the verses shows that incorrect recordings have entered their corrected text for various reasons in many cases. According to the evidence, the

* Ph.D. of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran, msadatebrahimi@yahoo.com

main factors for the editors' mistakes can be summarized as follows: not paying attention to recording the most complete or oldest manuscripts, neglecting the results of previous researches, not considering the recorded phrases in the previous valid editions, making some inappropriate deductive edits, misreading verses, and ignoring some important text-editing rules. The results of a recent study have also clearly shown the extent to which ignoring the vertical connection of verses in the context, especially in the rhetorical and mystical poetic systems based on narration and anecdote, can deviate a text editor from the right path and cause errors in selecting the correct recording.

Keywords: edition, Sanā'i, *Hadiqat al-Haqiqa*, Yāhaghi and Zarfāni

References

- *Holy Qoran.
1. Abbāsi, A. (2008). *Latāif al-Hadāyiq*, Edited by M. R. Yousefi; M. Mohammadi, Qom: Āein-e-Ahmad.
 2. Āmoli, Āmoli, S. H. (2002). *Nafāyesol-fonoon fi arāyesol-oyoon* Edited by EbrāhimMiyānji, Tehran: Islāmiyeh.
 3. Anvari, M. (1985). *Divān*, Edited by S. Nafisi, Tehran: Sekkeh-Pirooz.
 4. AsadiToosi, A. (1957). *Loghat-e-Fors*, Edited by M. dabirsiāghi, Tehran: Tahoori.
 5. ————. (2011). *Loghat-e-Fors*, Edited by A. EghbālĀshtiāni, Tehran: Asātir.
 6. ————. (2014). *Garshāsb-name*, Edited by Habib Yaqmāei, Tehran: Tahouri.
 7. AttārNeishābouri. F. (2011). *Divān*, Edited by T. Tafazzoli, Tehran: ElmivaFarhangi.
 8. Ayyoughi. (1983). *Vargheh-o-Golshāh*, Edited by Z. Safā, Tehran: Ferdows.
 9. Baghdādi, A. (1998). *Khazānat al-AdabWaLobb-e Lobāb-e Lesān al-Arab*, Beirut: Dār al-Kotob al-Ilmiyyah.
 10. Bākharzi, Y. (2004). *Awrād-ul-AhbābwaFosous-ul-Ādāb*, Edited by I. Afshār, Tehran: University of Tehran.
 11. Bal'ami, A. (2007). *Tārikh-e Bal'ami*, Edited by M. Bahār; M. ParvinGonābādi, Tehran: Hermes.
 12. Beihaghi, A. (2004). *Tārikh-e Beihaghi* Edited by A. A. Fayyaz, Mashhad: Ferdowsi University.
 13. Dehkhodā, A. A. (1957). *Dictionary of Dehkhodā*, Tehran: Majles-e Showrā.
 14. ————. (2016). *Amsāl-o-Hekam*, Tehran: Yaghoot-e Kavir.
 15. Dorri, Z. (2013). *Sharh-e DoshvārihāeiazHadiqat al-Haqiqa*, Tehran: Zavvār.
 16. Foroozānfār, B. (2005). *Zendegi-e MowlānāJalāloddin Mohammad*, Tehran: Zavvār.
 17. Hoseini, M. (2000). "Correction of some verses of Sanāi on the basis of the oldest manuscript called Fakhri-Nāme", *Journal of History of Islam and Iran*, Vol. 10 No. 34-35, pp. 1-22.
 18. IdgahTorghabehi, V. (2016). "Emendation of Some Verses From Sanāi'sHadiqa", *Iranian Studies*, Vol. 6, No. 1, pp. 89-104.
 19. Jahānbakhsh, J. (2008). "Tammolāt-e nazari-e kārāmaddartashih-e motoon-e adabi (Effective theoretical reflections in the correction of literary texts)", *Āyene-ye Mirās*, Vol. 6, Issue 3, No. 42, pp. 24-73.
 20. KhāleqiMutlaq, J. (2011). *From Manuscript to the Text*, Tehran: Mirās-e Maktoob.
 21. Karamaini, A. (1385). *Takmilat al-Asnāf*, Edited by A. Ravāghi, Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries.
 22. Kamālismā'il. (2017). *Kolliyāt*, Edited by M. Tabātabāei, Tehran: Khāmoosh.
 23. KeikāvoosIbnEskandar, O. (2016). *Qābous-Nāmah*, Edited by G. Yoosefi, Tehran: ElmivaFarhangi.
 24. KhatibiBalkhi, B. (1973). *Ma'āref-e Bahā'valad*, Edited by B.Foroozānfār, Tehran: Tahoori.
 25. Khosravi, M. (2008). "Tashih-e chandbeitazHadighe-ye Sana'ibaestefadehazFarhang-e Jahāngiri", *Name-ye Farhangestan*, Vol. 2, No. 3, pp. 339-350.
 26. Komaili, M. (2018). "Explanation of some Verses in Sanāi's The Walled Garden of Truth (Hadiqa)", *Gawhar-iGuya*, Vol. 12, Issue 2, No. 37, pp. 147-178.
 27. Maluf, L. (2014). *Al-Monjad fi al-Loghat*, Translated by M. Rahimi, Tehran: Saba.

28. Manouchehri, A. (1959). *Divān*, Edited by M. Dabirsiāghi, Tehran: Zavvār.
29. Minovi, M. (1956). "Elahah, ham asilastva ham dorostast", *Yaghmā*, Vol. 9, Issue 9, No. 101, pp. 398-404.
30. Mo'in, M. (1985). *Farhang-e Mo'in (Mo'in Encyclopedic Dictionary)*, Tehran: Amirkabir.
31. Mobārakshāh, M. (1967). *Ādāb al-Harbwa al-Shojā'ah*, Edited by A. SoheiliKhānsāri, Tehran: Eghbāl.
32. ModarresRazavi, M. T. (1965). *Ta'lighāt-e Hadiqat al-Haqiqa*, Tehran: Elmi.
33. Mosaffā, Mazāher & Dorri, M. (2021). "A Study of Sanā'i's Couplets", *Journal of faculty of letters and humanities (Tehran)*, Vol. 4, No. 6-7-8, pp. 1-20.
34. Mowlavi, J. M. (1984). *Kolliyāt-e Shams-e Tabrizi (Shams Genealities)*, Edited by B. Foroozānfār, Tehran: Amirkabir.
35. ————. (2016). *Mathnavima'navi*, Edited by M. A. Movahhed, Tehran: Hermes.
36. Munshi, N. (2002). *Wasā'il al-Rasā'il wa Dalā'il al-Fadā'il*, Edited by R. Sami'zāda, Tehran: Society for Appreciation of Cultural Works and Dignitaries.
37. Neishāboori, I. (2012). *Ghisas al-Anbiā'*, Edited by M. Mosallā, Mashhad: Boutimār.
38. Onsoni, H. (1962). *Divān*, Edited by Y. Gharib, Tehran: Ibn-e Sinā.
39. ————. (1984). *Divān*, Edited by M. Dabirsiāghi, Tehran: Sanāei.
40. Rādmanesh, A. (1999). "Should rows be synonymous?" *Keihān-e Farhangi*, No. 160, pp. 34-37.
41. RajāeiBokharāei, A. A. (1996). *Lahje-ye Bokhārāei*, Mashhad: Ferdowsi University.
42. Rāmpoori, G. (1984). *Ghiath al-Loghāt*, Edited by M. Servat, Tehran: Amirkabir.
43. Rāzi, A. (2015). *Amsāl-o-Hekam*, Edited by F. Harirchi, Tehran: University of Tehran.
44. Safipoori, A. (2017). *Montaha al-Arab fi Loghāt al-'Arab*, Edited by A. Hājiān-nejād, Tehran: Sokhan.
45. Sanā'i Ghaznavi, M. (1977). *Kolliyāt-e Hakim Sanā'i Ghaznavi*, Photo printing from the old manuscript by the effort of A. A. Bashir, Kabul: Beihaghi.
46. ————. (1989). *Hadiqat al-haqiqahva Shari'at al-Tarighah*, Edited by Modarres Razavi, Tehran: Tehran university.
47. ————. (2003). *Hadiqat al-haqiqahva Shari'at al-Tarighah (Fakhri-Nāme)*, Edited by M. Hoseini, Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhi.
48. ————. (2008). *Hadiqat al-haqiqahva Shari'at al-Tarighah*, Edited by M. Rowshan, Tehran: Negah.
49. ————. (2009). *Divān*, Edited by Modarres Razavi, Tehran: Sanāei.
50. ————. (2018). *Hadiqat al-haqiqahva Shari'at al-Tarighah*, Edited by M. J. Yāhaghi; M. Zarghāni, Tehran: Sokhan.
51. Sāvaji, S. (1988). *Divān*, Edited by T. Tafazzoli, Tehran: Safi-alishāh.
52. ————. (2010). *Divān*, Edited by A. A. Vafāei, Tehran: Sokhan.
53. Shahidi, J. (1994). *Sharh-e Mathnavi*, Tehran: ElmivaFarhang.
54. Shukurov, M, Kapranov, V & Hāshem, R. (2006). *Farhang-e Fārsi-e Tājiki*, Edited by M. Shojāei, Tehran: Farhang-e Mo'aser.
55. Soltān-Valad, M. (2006). *Ebteda-Nameh*, Edited by M. A. Movahhed; A. Heidari, Tehran: Khārazmi.
56. Tabātabāei, M. (2019). "Explanation and Analysis of Some Verses from Sanā'i's *the Walled Garden of Truth*", *Persian Literature (Adab-e Fārsi)*, Vol. 9, Issue 2, No. 24, pp. 41-58.
57. ————. (2021). "A Critique and Correction of Hadiqat al-Haqiqa by Mohammad Jafar Yāhaghi and Seyyed Mehdi Zarghani", *Textual Criticism of Persian Literature*, Vol. 12, Issue 4, No. 48, pp. 91-116.
58. *Tafsir-e Qur'an-e Pāk*, Edited by A. Ravaghi, Tehran: Samt.
59. Tāheri, H. (1999). "Ta'mmolidarma'ni-e abyatidoshvaraz Hadighe-ye sana'i", *Journal of faculty of letters and humanities (Tabriz)*, No. 172, pp. 47-72.
60. *Tārikh-e Sistān*. (2013). Edited by M. Bahār. Tehran: Moin.
61. *Tarjome-ye Tafsir-e Tabari*, Edited by H. Yaghmaei, Tehran: Toos.
62. Toosi, N. (2014). *Me'yar al-Ash'ar*, Edited by A. A. Ghahremāni Moghbel, Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhi.
63. Vatvāt, R. (1983). *Hadā'igh al-Sehr fi Daghā'igh al-She'r*, Edited by A. EghbālĀshtiāni, Tehran: Tahouri.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و نهم، دوره جدید، سال چهاردهم

شماره اول (پیاپی ۵۳)، بهار ۱۴۰۱، صص ۹۱ - ۱۰۹

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۲۹

Doi: [10.22108/RPLL.2021.127971.1869](https://doi.org/10.22108/RPLL.2021.127971.1869)

تأملی در ضبط و شرح چند بیت از سنایی غزنوی در *حدیقه الحقیقه* مصحح یاحقی و زرقانی

سید منصور سادات ابراهیمی*

چکیده

بدون شک تصحیح دقیق و علمی متون کهن فارسی نخستین و مهم‌ترین پایه و زیربنای تحقیقات ادبی این مرز و بوم است. در این میان توجه به آثار برجسته و شاهکار ادب فارسی اهمیت بسزایی دارد. *حدیقه الحقیقه* سنایی غزنوی یکی از تأثیرگذارترین متون منظوم فارسی از جنبه‌های گوناگون ادبی، حکمی و عرفانی است. این اثر تاکنون بارها به اهتمام استادان برجسته تصحیح و چاپ شده است. نسخه چاپی مصحح محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی آخرین نمونه و شاید از جنبه‌هایی کامل‌ترین این کوشش‌هاست. با وجود این، حاصل و برون‌داد این کوشش علمی نیز مانند تصحیح‌های پیشین خالی از نقص و اشکال نیست. در این مقاله با رویکردی مبتنی بر نقد روش و با هدف اصلاح هرچه بیشتر و زدودن کاستی‌های متن، ضبط ابیات و مفرداتی از متن *حدیقه* بررسی و نقد شده است؛ همچنین با استفاده از منابع جنبی و شواهد و ادله درون‌متنی و برون‌متنی نشان داده شد که به سبب غفلت مصححان از ضبط اکثر نسخ کهن، بی‌توجهی نسبت به کوشش‌های صورت‌گرفته پیشین و نادیده‌گرفتن برخی اصول مهم در تصحیح، در بخش‌های متعددی صورت درست عبارات، به اشتباه از متن به حاشیه رانده شده؛ به طوری که گاه به ارائه شرح نادرستی از بیت نیز انجامیده است.

واژه‌های کلیدی

تصحیح؛ سنایی؛ *حدیقه الحقیقه*، یاحقی و زرقانی

* دانش‌آموخته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، msadatebrahimi@yahoo.com

۱- مقدمه

مهم‌ترین اصل در عرصه پژوهش درباره متون کهن، دستیابی به صورتی منقح و استنادپذیر از اینگونه آثار است. بدون تردید، بی‌بهره‌بودن محققین از نسخه مصحح و پیراسته می‌تواند پیمودن مسیر تحقیقات بعدی را کند کند و حتی گاهی باعث انحراف از راه درست و ارائه اطلاعات نادرست به مخاطبان و جست‌وجوگران باشد. به همین منظور است که در سال‌های اخیر سنت پسندیده تصحیح دوباره متون برای رفع نقص‌ها و معایب پیشین، مدنظر استادان و پژوهشگران برجسته قرار گرفته است.

مثنوی *حدیقه الحقیقه سنایی* غزنوی یکی از این متون است که از نظر اهمیت نفس اثر و آوازه علمی مصححان آن شایسته توجه است. *حدیقه الحقیقه* از آن دسته متونی است که به سبب شهرت و مرتبه والای سراینده آن، چه در زمان حیات شاعر و چه پس از آن، همواره اهمیت بسزایی نزد اهالی علم و ادب و حکمت داشته است و به جرات می‌توان آن را یکی از تأثیرگذارترین متون تاریخ ادبیات فارسی در زمینه‌های مختلف ادبی، حکمی و عرفانی به شمار آورد؛ برای مثال، می‌توان به استشهدای فراوان شعری نویسندگان و شاعران و فرهنگ‌نویسان از این کتاب، در دوره‌های مختلف تاریخ ادبیات پارسی، اشاره کرد (رک. سنایی، ۱۳۸۸: پنجاه و چهار). به همین دلیل است که از دیرباز، ادب‌پژوهان به تصحیح و شرح این کتاب ارزشمند توجه داشته‌اند. کتاب *لطایف الحدائق عبداللطیف عباسی* را می‌توان قدیم‌ترین تلاش برای تصحیح *حدیقه* در قرن یازدهم هجری به شمار آورد. در دوره معاصر نیز می‌توان به کوشش‌های محمدتقی مدرس‌رضوی، محمد روشن و مریم حسینی اشاره کرد.

آخرین تصحیح علمی از این کتاب، حاصل تلاش محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی است که انتشارات سخن نخستین بار در پاییز ۱۳۹۷ آن را در دو مجلد به چاپ رساند. ویژگی‌های منحصر به فرد در شیوه کار، استفاده از نسخ خطی کهن و معتبر همراه با ارائه تعلیقات و فهرست‌های جامع، نشان‌دهنده نزدیک شدن ایشان به هدف غایی مدنظر است.

با وجود این، کار ارجمند این استادان نیز مانند هر کوشش دیگری نمی‌تواند خالی از اشکال باشد. بدون تردید، نقد و بررسی و اصلاح اشتباهات فنی اثر یادشده و قرارداد نتایج حاصل از آن در کنار مزایای کتاب، زمینه‌ساز کارآمدی هرچه بیشتر و مدد رسان پژوهشگران در دستیابی به متنی منقح‌تر از *حدیقه سنایی* است و در عین حال نویدبخش گشایش مسیر درست پیش روی تحقیقات آینده خواهد بود. بر این اساس، نگارنده این مقاله، با رویکردی انتقادی به آخرین تصحیح *حدیقه سنایی*، به واکاوی ضبط و شرح برخی مفردات و ابیات پرداخته و نشان داده است که در موارد متعددی، به علل گوناگون، وجه اصیل و اصح به حاشیه رفته و صورت‌های غلط وارد متن شده، به گونه‌ای که گاه به برداشت‌های نادرستی از ابیات انجامیده است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

نگاهی گذرا به پیشینه تحقیقات درباره *حدیقه الحقیقه سنایی* نشان می‌دهد که پژوهشگران همواره از جنبه‌های گوناگون بلاغی، محتوایی و سبک‌شناختی به این منظومه توجه داشته‌اند. درباره تصحیح و شرح این کتاب نیز چنانکه پیش از این اشاره شد، تاکنون تلاش‌های متعددی صورت گرفته و نقد و ارزیابی شده است. مهم‌ترین مقالات پژوهشی در این زمینه عبارت است از: «تأملی در معنی ابیاتی دشوار از *حدیقه سنایی*» (طاهری، ۱۳۷۸)؛

«تصحیح ابیاتی از حدیقه سنایی براساس قدیمی‌ترین نسخه خطی» (حسینی، ۱۳۷۹)؛ «شرح و بررسی ابیاتی از حدیقه الحقیقه سنایی» (مصفا و دری، ۱۳۸۱)؛ «تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی با استفاده از فرهنگ جهانگیری» (خسروی، ۱۳۹۳)؛ «تصحیح بیت‌هایی از حدیقه سنایی» (عیدگاه طرهبه‌ای، ۱۳۹۵)؛ «شرح و تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی» (کمیلی، ۱۳۹۷)؛ «شرح و تحلیل ابیاتی از حدیقه الحقیقه سنایی» (طباطبایی، ۱۳۹۸). درباره نقد اختصاصی آخرین تصحیح از کتاب حدیقه می‌توان به مقاله «نقد و بررسی تصحیح حدیقه الحقیقه به اهتمام محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی» (همان، ۱۳۹۹) اشاره کرد. نویسنده این مقاله ضمن نقد دقیق و علمی شیوه تصحیح یاحقی و زرقانی، به بیان برخی نقص‌های متن و تعلیقات پرداخته است. با وجود این، چه در بخش ویرایش و تصحیح ابیات متن و چه در بخش تعلیقات کتاب، همچنان کاستی‌هایی دیده می‌شود که نیازمند نقد و تحلیل است؛ حال آنکه در مقاله یادشده به آنها اشاره‌ای نشده است. بر همین اساس، رویکرد اصلی نگارنده این مقاله در پژوهش پیش رو پرداختن به چنین مسائلی بوده است.

۲- بحث و بررسی

بنابر گزارش یاحقی و زرقانی در دیباچه متن مصحح خویش (۱۳۹۷: ۶۳-۷۲) شش دست‌نویس استفاده‌شده ایشان در تصحیح حدیقه الحقیقه عبارت است از:

- ۱) دست‌نویس کتابخانه جان راینلندز منچستر مورخ شوال ۶۸۱ ق. با نشانه اختصاری M که ظاهراً قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار و کامل حدیقه است و نسخه اساس مصححان نیز به شمار می‌آید.
- ۲) نسخه کتابخانه دانشگاه هایدلبرگ به تاریخ کتابت ۶۸۷ ق. و نشانه اختصاری H.
- ۳) نسخه کهنسال موزه کابل با نشانه اختصاری K. این نسخه بدون تاریخ، به احتمال بسیار، اقدم نسخ حدیقه است که در قرن ششم کتابت و در سال ۱۳۵۶ نیز به صورت عکسی چاپ و منتشر شده است.
- ۴) نسخه کتابخانه اسعد افندی با نشانه F که به علت افتادگی اول و آخر، تاریخ آن معلوم نیست.
- ۵) نسخه کتابخانه دانشگاه کمبریج با نشانه C مورخ ۱۰۱۲ ق. که از روی نسخه مورخ ۶۱۷ نوشته و با آن مقابله شده و از این نظر اهمیت دارد. این دست‌نویس ظاهراً همان است که عبداللطیف عباسی نیز آن را تهیه و برای تنظیم نسخه‌ای مدون و منقح از حدیقه آن را با نسخ دیگر، مقابله و سپس شرح کرده است (رک. عباسی، ۱۳۸۷: پنجاه و چهار - شصت).

۶) نسخه ولی‌الدین استانبول به تاریخ کتابت ۴ جمادی‌الاول ۶۸۴ ق. و نشانه اختصاری T. چنانکه مشهود است، مصححان کوشیده‌اند با بهره‌بردن از نسخ خطی کهن و معتبر، تا حد امکان به متنی منقح و کم‌اشتباه از حدیقه دست یابند. با وجود این، بررسی دقیق ابیات نشان می‌دهد که در موارد متعددی به این امر مهم دست نیافته‌اند و ضبط‌های غلط، به علت‌های مختلف، به متن مصحح ایشان وارد شده است. در ادامه به بررسی و توضیح نمونه‌هایی از این دست پرداخته می‌شود.

۲-۱ سون / سو

در باب هفتم کتاب، تمثیلی درباره «اصحاب الغرور و ارباب السرور» بیان شده که دو بیت آغازین آن چنین است:
آن شنیدی که بود مردی کور آدمی صورت و به‌فعل، ستور

رفت روزی به سوی گرمابه — بود گرمابه تافتۀ تابیه

(سنایی، ۱۳۹۷: ۴۹۲)

با اندکی دقت در بیت دوم مشخص می‌شود که با پذیرش این ضبط، خوانش مصراع دوم دچار اشکال است. مصححان خود نیز به این امر واقف بوده و به همین سبب در تعلیقات کتاب درباره آن چنین آورده‌اند: «در مصراع دوم باید به تخفیف و ترفیق خوانده شود «تفته» تا وزن درست دربیاید و این شگرد در حدیقه بی‌سابقه نیست» (همان: ۱۲۵۹). ایشان البته هیچ شاهدی در تأیید سخن خود از کتاب حدیقه سنایی ذکر نکرده‌اند.

حقیقت آن است که مشکل ایجادشده در این مصراع را باید در انتخاب نادرست کلمات و در کیفیت تصحیح متن جست‌وجو کرد، نه در شیوه شاعری سنایی. بنابر گزارش مصححان، در یک نسخه (C) در بیت دوم، به جای «سوی»، «سون» ضبط شده است و دو نسخه C و H نیز مصراع دوم را چنین آورده‌اند: «ماند تنها درون گرمابه» (همان: ۴۹۲). این نیز مایه شگفتی است؛ زیرا اگر در نسخه H مصراع دوم بدین صورت ضبط شده باشد، مسلماً نمی‌تواند در مصراع اول «سوی» آمده باشد؛ زیرا در این صورت ایراد آشکار قافیه در بیت به وجود می‌آید. ناگزیر باید پذیرفت که نسخه H نیز همچون نسخه C، در مصراع اول ضبط «سون» را داشته که ذکر آن از قلم مصححان افتاده است. علت این امر می‌تواند بدخوانی یا افتادگی بوده باشد.^۱ بنابر آنچه گفته شد، ضبط دیگر این بیت، مطابق با نسخه‌بدل‌های مذکور چنین است:

رفت روزی به سون گرمابه — ماند تنها درون گرمابه

(همان)

با توجه به اهمیت و اعتبار دو نسخه یادشده و همچنین اصل «برتری ضبط دشوارتر»^۲ به نظر می‌رسد که ضبط صحیح همان «سون» است که در دو دست‌نویس مذکور آمده است؛ همانگونه که در دو چاپ مدرس رضوی و روشن نیز همین واژه وارد متن شده است (سنایی، ۱۳۶۸: ۴۰۷؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۹۴). در میان شرح معتبر قدیم و جدید نیز که به شرح این بیت پرداخته‌اند می‌توان به شرح عبداللطیف عباسی و شرح دری اشاره کرد که در هر دوی آنها بیت به صورت اخیر آن ضبط و شرح شده است (رک. عباسی، ۱۳۸۷: ۵۰۱؛ دری، ۱۳۹۲: ۴۸۴). پذیرش صورت اخیر از بیت منظور، علاوه بر اینکه با قدمت و کهنگی اثر تناسب بیشتری دارد، مشکل خوانش بیت را هم برطرف می‌کند. از نظر کاربردی نیز چنانکه در ادامه این مقاله خواهد آمد، استفاده از این واژه در آثار سنایی و سایر متون کهن سابقه دارد.

موضع دیگری که این واژه باید وارد متن می‌شده و متأسفانه باز هم به حاشیه رفته است، به حکایتی در باب دهم کتاب و بیت زیر مربوط می‌شود:

گفتش ای خواجه گرچه زآن سو رفت — نه ز بند زمانه بیرون رفت

(سنایی، ۱۳۹۷: ۶۵۴)

کاملاً آشکار است که پذیرش ضبط «سو» در مصراع اول، بیت بالا را دچار ایراد قافیه کرده است. حتی اگر بر فرض بسیار بعید، «رفت» در مصراع دوم را در معنای فعل اسنادی بینگاریم، باز هم اشکال یادشده به قوت خود باقی است؛ زیرا براساس نتایج حاصل از تحلیل شواهد متنی، در نظرگاه شعری سنایی، «یکسانی معنای ردیف»

به‌ویژه دربارهٔ افعالی که دو وجه کاربردی «اسنادی» و «غیراسنادی» دارند، به‌هیچ روی الزامی نبوده است. سنایی بارها در دیوان خود ردیف‌های فعلی را با معانی غیریکسان به کار برده است؛ این شیوه در قصایدی با ردیف‌های اسنادی، از مصادری مانند «شدن، استن، گردیدن» و... کاملاً نمایان است؛ فی‌المثل ردیف «نشود» در یک بیت در معنای اسنادی و در بیتی دیگر از همان قصیده در معنای «نرود» (غیراسنادی) ظاهر شده است.^۳ این شیوهٔ کاربرد ردیف، مبتنی بر پایه‌های نظری فن شعر و عروض نیز هست؛ به‌گونه‌ای که از نظر برخی علمای قدیم، یکسانی معنا در «ردیف»، جزو شروط اساسی آن به شمار نمی‌آید؛ برای مثال، خواجه نصیرالدین طوسی در این زمینه گفته است: «اعتبار در وی [ردیف]، تکرار الفاظ است و به معنی اعتباری نیست» (طوسی، ۱۳۹۳: ۱۳۴). در کتاب *نفایس الفنون* نیز در این باره آمده است: «در ردیف اعتبار لفظ را بود نه معنی را» (آملی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۱۶۴). صاحب *حدائق‌السحر* نیز در تعریف خود از ردیف، هیچ‌گونه قیدی دربارهٔ یکسانی معنا ذکر نکرده است (رک. وطواط، ۱۳۶۲: ۷۹-۸۰).

بنابراین، با توجه به سبک و سیاق شاعری سنایی و پشتوانهٔ نظری یادشده، کلمهٔ «رفت» را باید ردیف این بیت در نظر بگیریم و ناگزیر با ایراد در قافیه روبه‌رو می‌شویم. این درحالی است که در بعضی از نسخ خطی و چاپی، در مصراع اول این بیت نیز به‌جای کلمهٔ «سو»، واژهٔ «سون» قید شده است که پذیرش آن - در جایگاه ضبط دشوارتر و برتر - می‌تواند مشکل قافیهٔ بیت را به‌طور کامل برطرف کند. عجیب است که دربارهٔ این بیت، در پی‌نوشت و بخش اختلاف نسخ، اصلاً به صورت «سون» اشاره‌ای نشده است. گویی در هیچ‌یک از نسخ منظور مصححان، چنین وجهی موجود نبوده است. در صورتی که دست‌کم دو متن چاپی مدرس‌رضوی و روشن و همچنین شرح عبداللطیف عباسی، ضبط «سون» را در متن آورده‌اند^۴ (سنایی، ۱۳۶۸: ۶۷۳؛ همان، ۱۳۸۷: ۴۸۹؛ عباسی، ۱۳۸۷: ۷۹۸) و بیت به صورت زیر است:

گفت ای خواجه گرچه زآن سون شد نه ز بنید زمانه بیرون شد

در تکمیل مطالب بالا باید افزود که کلمهٔ «سون» از واژگان کهن و گویشی است که در متون قدیم فارسی به معنای «سوی» و «طرف» به کار می‌رفته است (دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل سون). عبداللطیف عباسی نیز در شرح خود بر دو بیت یادشده، کلمهٔ «سون» را به معنی «طرف»، «جانب» و «سوی» گرفته است (عباسی، ۱۳۸۷: ۵۰۷ و ۷۹۸). معین نیز در فرهنگ خود، بیت اول از ابیات بحث‌شده در این نوشتار را برای شاهد کاربرد واژهٔ «سون» نقل کرده است (معین، ۱۳۶۴: ذیل سون). ظاهراً این کلمه از واژگان لهجهٔ بخارایی و فارسی تاجیکی است. در کتاب *لهجهٔ بخارایی*، این واژه جزو مداخل لغات متداول قرار گرفته و ذیل آن آمده است: «سون sun: طرف، جانب، جهت. این سون و آن سون هم به‌صورت ایسون و اوسون به معنی این طرف و آن طرف در بخارا به کار می‌رود» (رجائی بخارایی، ۱۳۷۵: ۴۰۵). در فرهنگ فارسی تاجیکی نیز این کلمه، با صورت آوایی /sun/ در معنای سوی و طرف و جانب، جزو لغات کهن فارسی تاجیکی، ذکر و ازقضا بیت اول از ابیات بحث‌شدهٔ سنایی غزنوی نیز برای شاهد شعری آن نقل شده است (شکوری و همکاران، ۱۳۸۵: ذیل سون).

گفتنی است که واژهٔ «سون» یک بار دیگر نیز در باب چهارم حدیقه، در یک بیت به کار رفته است:

شه ز بس خون که ریخت از شش سون گوی یاقوت شد زمین از خون

(سنایی، ۱۳۹۷: ۳۲۹)

در بیت اخیر نیز بیشتر متون چاپی و شروح معتبر، با کمی اختلاف در سایر مفردات بیت، ضبط «سون» را برگزیده‌اند (رک. همان، ۱۳۶۸: ۵۲۹؛ همان، ۱۳۸۲: ۲۴۵؛ همان، ۱۳۸۷: ۳۸۴؛ عباسی، ۱۳۸۷: ۶۸۵؛ دری، ۱۳۹۲: ۶۱۶). هر چند مصححان در بیت اخیر ضبط «سون» را وارد متن کرده‌اند، باز هم جای تعجب است که این واژه کهن و همچنین ترکیب «شش‌سون» را در فهرست لغات و ترکیبات پایان کتاب قید نکرده‌اند؛ در حالی که ترکیب به‌مراتب ساده‌تر و امروزی‌تر «شش‌جهت» را آورده‌اند (سنایی، ۱۳۹۷: ۱۴۶۹-۱۴۷۰). همچنین در تعلیقات کتاب نیز هیچ مطلبی درباره این کلمه و توضیح سابقه کاربرد و معنای آن برای خواننده ارائه نشده است (رک. همان: ۱۱۳۵).

کاربرد کلمه «سون» علاوه بر حدیقه در غزلیات سنایی نیز دیده می‌شود. در غزلی با این مطلع:

جادوان از چشم مست هر زمان افسون برند رومیان از بند زلفت بند دیگرگون برند

(سنایی، ۱۳۹۷: ۸۶۱)

بیت زیر آمده است:

زلف رنگ‌آمیز آن دلبر تو گویی هر زمان لشکر کفر از رخس ایمان همی یک‌سون

(همان: ۳۲۹)

همانگونه که پیشتر اشاره شد، واژه «سون» در سایر متون کهن فارسی نیز بارها استفاده شده است؛ برای مثال، در ترجمه تفسیر طبری آمده است: «موسی گفت: یارب مرا سون او [خضر] رهنمون کن» (ترجمه تفسیر طبری، ج ۴، ۱۳۵۶: ۹۴۷) و در تفسیر قرآن پاک می‌خوانیم: «بر یک سون انگشتیره نبشته بود انا الله لم ازل و به دیگر سون انا الله الحی القیام» (تفسیر قرآن پاک، ۱۳۸۳: ۴۴). در تاریخ سیستان نیز ترکیب «زبرسون» به معنی «طرف بالا» به کار رفته است (تاریخ سیستان، ۱۳۹۲: ۵۹ و ۳۱). کاربرد عبارت کنایی «به یک‌سون نهادن» به معنی کنار گذاشتن و ترک کردن نیز در متون کهن سابقه دارد: «بدانک خرقه را خود مطلقاً معنی آن است که اغیار را برون کردم و غیر خدای را به یک‌سون نهادم» (باخرزی، ج ۲، ۱۳۸۳: ۳۴). در *آداب‌الحرب* نیز دو ترکیب «درون‌سون» و «برون‌سون» استفاده شده است (مبارکشاه، ۱۳۴۶: ۴۱۱).

کاربرد این واژه و ترکیبات ساخته‌شده با آن، در متون منظوم کهن فارسی نیز سابقه دارد. در ورقه و گلشاه آمده است:

س خن بر تو نیکو کند کار زشت س خن ره نماید بسون بهشت

(عیوقی، ۱۳۶۲: ۴۴)

و اسدی طوسی در *گرشاسب‌نامه* گوید:

چنین گفت ملاح دانش‌پژوه کزین سون دریا دگر هست کوه^۵

(اسدی طوسی، ۱۳۹۳: ۱۸۱)

در بیت زیر نیز، منسوب به عنصری، آمده است:

به چشم اندرم دید از رون توست به جسم اندرم جنبش از سون توست^۶

(همان، ۱۳۳۶: ۱۶۰)

بالاترین بسامد تکرار این واژه، در حد جست‌وجوی نگارنده، متعلق به غزلیات شمس است که در جاهای متعددی از آن، واژه «سون» و ترکیبات ساخته‌شده با آن به کار رفته است؛ برای مثال در بیت زیر ترکیب «یک‌سون کردن» را به کار برده است:

امروز گویم چون کنم یکبارہ دل را خون کنم

وین کار را یکسون کنم چیزی بده درویش را

(مولوی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۳)

و در بیت زیر از واژه «بی‌سون» سود جسته که ظاهراً از فرهنگ‌ها فوت شده است^۷:

بر فرق گرفت موج خونش می‌برد ز هر سوی به بی‌سون

(همان، ج ۴: ۱۸۳)

تعدد شواهد گوناگون برون‌متنی که دربرگیرنده واژه بحث‌شده هستند،^۸ در کنار شواهد درون‌متنی نقل‌شده بیانگر این حقیقت است که در ابیات بحث‌شده سنایی، با توجه به وجود نسخه‌بدل‌های معتبری که ضبط «سون» دارند، نمی‌توان به راحتی از پذیرش این ضبط صرف‌نظر کرد؛ به‌ویژه که چشم‌پوشی از این پذیرش، ابیات را با اختلال در وزن عروضی و ایراد قافیه نیز روبه‌رو می‌کند.

۲-۲ گوش خر / سم خر

در باب اول حدیقه، پس از ذکر ابیاتی درباب «تقدیس» الهی، حکایت مشهوری به صورت یک مناظره تمثیلی میان «ابله» و «اشتر» نقل شده که دو بیت آن از زبان «اشتر» به صورت زیر است:

تو فضول از میانہ بیرون بر سم خر درخورست با سر خر

هست شایسته گرچه ت آید خشم طاق ابرو برای جفتی چشم

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۰۳)

موضوع مورد بحث در این ابیات درباره ضبط واژه «سم» در بیت اول است. بنابر اشاره مصححان، از میان شش دست‌نویس استفاده‌شده ایشان، در چهار نسخه H, F, K و T واژه «گوش» جایگزین «سم» در مصراع دوم بیت اول شده است (همان). در این میان، نسخه K همان دست‌نویس کهن موزه کابل است که به عقیده بسیاری از نسخه‌شناسان متعلق به سده ششم هجری و اقدم نسخ حدیقه است (رک. همان: ۶۹). عبداللطیف عباسی نیز در حدیقه مصحح خود، عبارت را به صورت «گوش خر» ضبط کرده است (عباسی، ۳۸۷: ۷۸). در چاپ‌های مدرس‌رضوی، حسینی و روشن نیز «گوش» وارد متن شده و ظاهراً در هیچ‌یک از نسخ خطی استفاده‌شده مدرس‌رضوی و حسینی، واژه «سم» در این موضع ضبط نشده است (رک. سنایی، ۱۳۶۸: ۸۳؛ همان، ۱۳۸۲: ۱۱؛ همان، ۱۳۸۷: ۴۲).

با توجه به ضبط اکثر نسخ خطی و چاپی و همچنین به استناد ضبط اقدم نسخ موجود، به نظر می‌رسد غلبه اصالت و درستی با وجه «گوش» است. از نظر بلاغی و ادبی نیز بهره‌گرفتن از پیوند میان «گوش و سر»، برای تبیین تناسب در آفرینش موجودات، بسیار موجه‌تر و پذیرفتنی‌تر از کاربرد «سم و سر» است؛ چنانکه در بیت دوم نیز در تمثیلی مشابه، از تناسب و پیوند بین چشم و ابرو سخن رفته است.

علاوه‌بر دلایل یادشده، وجود شواهد برون‌متنی نیز بیانگر اصالت ضبط «گوش» است. استفاده تمثیلی از تناسب میان «گوش و سر» خر در کلام دیگر سخنوران نیز مشاهده می‌شود؛ برای مثال، مولوی در بیت زیر از «سر و گوش خرا» سخن می‌گوید:

چو بیندش سر و گوش خرا نه جنبانند ندای او بشناسد که او منکر نیست

(مولوی، ج ۱، ۱۳۶۳: ۲۷۷)

افزون بر این، استفاده تضمین‌وار مولوی از کلام سنایی، دلیل محکمی در تأیید ضبط «گوش» است. او در ابیات زیر، ضمن اشاره به مرجع سخن خود، مشابه گفته سنایی را به صورت یک مثل^۹ نقل کرده است:

آنچنان گوید حکیم غزنوی در الهی‌نامه، گر خوش بشنوی
کم فضولی کن تو در حکم قدر درخور آمد شخص خر با گوش خر
(همان، ۱۳۹۷: ۶۴۷)

با توجه به مضمون و مفردات دو بیت بالا و تصریح مولانا به ذکر نام «حکیم غزنوی» و کتاب «الهی‌نامه» که همان حدیقه الحقیقه است (رک. فروزانفر، ۱۳۸۴: ۱۰۷-۱۰۸)، کاملاً آشکار است که مولوی به بیت منظور سنایی و حکایت مرتبط با آن در حدیقه اشاره دارد. شارحان مثنوی و حدیقه نیز بعضاً به این نکته اشاره داشته‌اند (رک. شهیدی، ۱۳۷۳، ج ۴: ۴۱۸؛ مدرس‌رضوی، ۱۳۴۴: ۱۳۱)؛ بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که واژه منظور در نسخه‌ای که من از حدیقه سنایی که مولانا آن را در اختیار خود داشته، به صورت «گوش» مضبوط بوده است. چنانکه بیان شد، نکته یادشده می‌تواند مؤید اصالت وجه «گوش» باشد و تردیدی باقی نمی‌گذارد که در تصحیح بیت مدنظر از سنایی، ضبط اکثر و اقدم نسخ را باید ضبط اصح و اصیل دانست.

۲-۳ از برای / ار برای

در باب اول، ذیل عنوان «فی‌المعرفة»، بیت پایانی بخش، به صورت زیر است:

عقل ما از برای هستی اوست عقل‌ها زیر رای هستی اوست
(سنایی، ۱۳۹۷: ۹۹)

نکته عجیب درباره این بیت، دوگانگی میان ضبط مصراع اول آن در متن و تعلیقات کتاب است که می‌تواند نشان‌دهنده وقوع اشتباهی چاپی در متن باشد؛ به عبارت دیگر، مصححان در متن، صورتی از مصراع را آورده‌اند؛ اما در تعلیقات، بیت را براساس وجهی دیگر شرح کرده‌اند.^{۱۰} آنچه در تعلیقات شرح شده، بدین صورت است: «عقل ما ار برای هستی اوست...»؛ اما بیت با ضبط اخیر به یک عبارت شرطی تبدیل می‌شود که مفید هیچ معنای روشنی نیست. به همین دلیل است که مصححان درباره این بیت به ذکر «حاصل معنا» بسنده کرده و ظاهراً با توجه به فضای معنایی ابیات پیشین - ناتوانی عقل از شناخت خدا - نوشته‌اند: «حاصل معنا این است که عقل قادر نیست هستی خدا را دریابد، چون هستی خدا محیط بر عقل‌هاست و هیچ محیطی نمی‌تواند خود را بشناسد»؛ در ادامه افزوده‌اند «جمله شرطی بیت افاده نفی می‌کند» (همان: ۹۰۸).

اگر بخواهیم اجزای بیت را مطابق با ضبط مدنظر و مشروح مصححان مرتب کنیم، حاصل کار چنین است: «اگر عقل ما برای هستی او [خدا] است؛ عقل‌ها زیر رای هستی او [خدا] هستند». معلوم نیست چگونه و براساس کدام معیار دستوری می‌توان از این جمله شرطی، معنای نفی استنباط کرد؟! ثانیاً اگر بر فرض محال، این جمله شرطی، مفید معنای نفی هم باشد، ناگزیر از مصراع دوم، درست عکس آن چیزی که ارائه کرده‌اند، صادر می‌شود که البته غلط محض است.

با توجه به تسامح گذشتگان در نقطه‌گذاری، به نظر می‌رسد صورت صحیح مصراع اول این بیت، همان است

که در متن (بر اثر غلط چاپی) آمده و البته مدنظر مصححان نبوده است. ضمن آنکه مصراع دوم نیز در بعضی نسخ کهن، بدین صورت ضبط شده است: «هستها زیر نور هستی اوست» که به نظر وجه اصح است. نسخه T و نسخه کهنسال کابل (K) از آن جمله است که البته مصححان برخلاف رویه خود، در بخش اختلاف نسخ به این دومی اشاره‌ای نکرده‌اند (سنایی، ۱۳۵۶: ۱۱؛ همان، ۱۳۹۷: ۹۹). مضمون مصراع دوم به صورت اخیر در حدیقه سنایی دارای سابقه تکرار است:

هست‌ها تحت قدرت اویند همه با او و او همی‌جویند
(همان، ۱۳۹۷: ۱۰۰)

با توجه به آنچه گفته شد، ضبط صحیح بیت بحث شده، مطابق با نسخه کابل باید به صورت زیر باشد:
عقل ما از برای هستی اوست هست‌ها زیر نور هستی اوست
(همان، ۱۳۵۶: ۱۱)

با در نظر گرفتن این وجه، کاملاً روشن می‌شود که مقصود سنایی در این بیت، دقیقاً برخلاف گفته مصححان، ناظر بر کارکرد و توانایی عقل در اثبات وجود و هستی باری تعالی است. توضیح آنکه سنایی پس از آوردن چند بیت در بیان ناتوانی فهم و عقل انسان در شناخت «ذات» خداوند، در این بیت به وظیفه عقل اشاره کرده و کارکرد آن را به دریافت و اثبات «هستی» خدا منحصر کرده است؛ به عبارت دیگر، از نظر سنایی، عقل آدمی تنها می‌تواند «هستی» خداوند را اثبات کند و بپذیرد و راهی به معرفت «ذات» حق ندارد. سنایی در چند بیت بعد همین عقیده را در ضمن یک تمثیل تبیین کرده است:

دان که اثبات هست او بر نیست همچو اثبات مادر اعمی است
داند اعمی که مادری دارد لیک چونی به وهم درنارد
(همان، ۱۳۹۷: ۱۰۲)

برپایه این تمثیل، کودک نابینای مادرزاد با شواهد و قراین می‌تواند به وجود مادر خود پی‌برد؛ اما به سبب نابینایی قابلیت شناخت کیفیت و چگونگی وی را ندارد. در دیدگاه سنایی، نسبت عقل انسان به خداوند در حوزه شناخت، دقیقاً مانند نسبت آن کودک نابینا به مادر خویش است.

ذکر این نکته نیز لازم است که در برخی نسخ خطی و به تبع آن در چاپ‌های مدرس‌رضوی، حسینی و روشن، به جای عبارت «از برای» در مصراع اول، «رهنمای» مضبوط است (همان، ۱۳۶۸: ۶۳؛ همان، ۱۳۸۲: ۳؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۸؛ همان، ۱۳۹۷: ۹۹) که پذیرش آن نیز خللی در معنای ارائه شده وارد نمی‌کند و اتفاقاً همخوانی بیشتری نیز با آن دارد. با وجود این به عقیده نگارنده این مقاله، وجه اصیل همان است که در نسخه کهنسال کابل مضبوط است و کاتبان بعدی احتمالاً به سبب بدخوانی و درنیافتن مفهوم بیت و برای ساده‌سازی، آن را تغییر داده‌اند.

۲-۴ تو / نو

بیت زیر در ضمن حکایتی درباره مناجات «شبلی» آمده است:

خوان جانش ز ذکر یافت غدی سمع قلبش ز نو شنید ندی
(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۱۹)

ظاهراً در همه نسخه از جمله نسخه اساس مصححان، ضبط کلمه در مصراع دوم به صورت «تو» بوده است؛ زیرا در پی نوشت آورده‌اند: «با توجه به سیاق تصحیح قیاسی شد» (همان). در تعلیقات کتاب نیز هیچ توضیحی درباره معنای بیت و وجه مختار خود نیاورده‌اند. با توجه به ضبط همه نسخه، باید گفت که در اینجا، همان وجه «تو» صحیح است و نیازی به تصحیح قیاسی نیست. سنایی واژه «تو» را در معنای «درون» به کار برده و مراد وی این است که «گوش جان او [شبللی] از درون ندایی شنید». واژه «تو» در معنی «درون» در متون نظم و نثر قدیم دارای سابقه تکرار است:

زیرین شدم از سیمین بر تو یک‌تو شدم از توی خوش تو

(مولوی، ج ۵، ۱۳۶۳: ۸۴)

چون غنچه بسته‌ام سر دل را به صد گره تا بوی راز عشق نیاید به توی دل

(دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل توی) ^{۱۱}

تا تو از توی و توی خود برون آیی بکلی عمر بگذشت و تو در هر توی عمری کار داری

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۳۰)

شمشاد به توی زلفک خاتون شد گلنار به رنگ تیزی و پرنون شد

(منوچهری دامغانی، ۱۳۳۸: ۱۸۲)

صاحب *وسایل‌الرسالیل* نیز گفته است: «لذت حیات در زاویه فراغت مندرج است و راحت زندگانی در توی قناعت پنهان» (نورالدین منشی، ۱۳۸۱: ۳۲۴). مینوی نیز ضمن نقل عبارات اخیر، به درستی و فصاحت این شیوه کاربرد واژه «تو» اشاره کرده است (رک. مینوی، ۱۳۳۵: ۴۰۰).

۲-۵ ره صدق / ره نفس

در ره نفس صدق را بگذار خیز و زین نفس شوم دست بدار

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۰۱)

ضبط عجیبی است که درباره آن هیچ توضیحی نداده‌اند (رک. همان: ۹۰۹). نسخه K این بیت را ندارد (همان، ۱۳۵۶: ۱۲-۱۳). براساس ضبط سه نسخه معتبر T، H، F، مصراع اول بدین صورت است: «در ره صدق، نفس را بگذار» (همان، ۱۳۹۷: ۱۰۱) که قطعاً ضبط صحیح است. صورت عبارت در *لطایف‌الحقایق* و چاپ‌های مدرس‌رضوی و روشن نیز مطابق با ضبط همین نسخ است (همان، ۱۳۶۸: ۶۶؛ همان، ۱۳۸۷: ۳۰؛ عباسی، ۱۳۸۷: ۵۳). توضیح آنکه مطابق با ضبط منظور مصححان، بیت بالا معنای درستی ارائه نمی‌دهد؛ زیرا فعل «بگذار» از مصدر «گذاشتن» در این بیت در معنای «ترک‌کردن» و «رهاکردن» به کار رفته است. این کاربرد معنایی چه در شعر سنایی و چه در سایر متون نظم و نثر قدیم، سابقه بسیاری دارد:

آز مانند خوگ و خرس شناس آز بگذار و از کسی مه‌راس ^{۱۲}

(سنایی، ۱۳۶۸: ۲۹۷)

چنین گفت با نامور ماه‌روی که مگذار تن را ^{۱۳} ره چاره جوی

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۵۹)

صاحب تاریخ سیستان هم آورده است: «حسن بن علی از کوفه بیرون آمد، به انبار فراهم رسیدند و آنجا صلح کردند به شرطها، و حسن امارت بگذاشت» (تاریخ سیستان، ۱۳۹۲: ۱۲۰). در تاریخ بیهقی نیز آمده است: «چون شب تاریک شد، آن ملاعین بگریختند و دیه بگذاشتند» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۱۳۷).

بدین ترتیب، مطابق با ضبط مصححان، فحوای بیت یادشده بیانگر توصیه عجیبی به مخاطب و برابر با «ترک صدق در راه نفس» است و این درست ضد منظور سنایی بوده است و با تعالیم و اندیشه‌های عرفانی نیز آشکارا در تعارض است. همچنین کاربرد ترکیب «ره نفس» نیز کاملاً غریب است. اساساً در سلوک عرفانی، هیچ طالب و سالکی در «راه نفس» قدم بر نمی‌دارد تا بخواهد او را در طی این طریق، راهنمایی و سفارش نیز بکنند. بلکه همه‌جا توصیه به ورود به راه یا طریق عشق، وحدت، معرفت، اخلاص، شرع و... و در اینجا «ره صدق» است.

۶۲ فرض و سنت / قرض و فرض

بیت زیر در باب اول کتاب و در ضمن تمثیلی درباب «نماز» آمده است:

آن شب از ضعف روزه آن سره مرد قرض و فرض نماز قاعد کرد

(سنایی، ۱۳۹۹: ۱۶۴)

مصححان در توضیح بیت نوشته‌اند: «مصرع دوم می‌گوید که نماز یومیه و قضا را نشسته خواند» (همان: ۹۶۶). با نگاهی گذرا به محور عمودی حکایت و ابیات آغازین تمثیل، ناموجه بودن ضبط و معنای ارائه‌شده به روشنی مشخص می‌شود؛ زیرا سخن سنایی در این بیت درباره شخصیتی موسوم به «بوشعیب» است که در آغاز حکایت، چنین معرفی شده است:

بوشعیب ابی امامی بود که از او بود خلق و حق خشنود

قائم‌اللیل و صائم‌الدهری داده از زهد، حق و راه بهری

(همان: ۱۶۳)

بسیار بعید است که سنایی «نماز قضا» را به چنین «امامی» نسبت دهد که «خلق و حق» از او خشنودند و با صفات «زاهد» و «قائم‌اللیل» و «صائم‌الدهری» به مخاطب معرفی شده است. ناگزیر باید بپذیریم که گفته سنایی در این بیت اساساً با ضبط ویرایش یاحقی و زرقانی متفاوت بوده است.

از قضا بررسی نسخ خطی و چاپی مؤید همین گمان است. صرف‌نظر از نسخه K که این بیت را ندارد، در سه نسخه C، F، H و حاشیه نسخه M (نسخه اساس مصححان) به جای «قرض و فرض»، عبارت «فرض و سنت» وارد متن شده است (همان: ۱۶۴). در چاپ مدرس رضوی نیز بیت به صورت زیر آمده است:

آن شب از ضعف حال آن سره مرد فرض و سنت نماز قاعد کرد

(سنایی، ۱۳۶۸: ۱۴۴)

مصرع دوم این بیت در چاپ روشن و لطایف‌الحقایق نیز به همین شکل است (همان، ۱۳۸۷: ۸۹؛ عباسی، ۱۳۸۷: ۱۵۰).

افزون‌بر دلایل نسخه‌پژوهی و ضبط اکثر نسخ، به لحاظ معنایی نیز وجه اخیر با بافت عمودی ابیات در تناسب کامل است و ناهمگونی یادشده ابیات، بر اساس ضبط مصححان، را برطرف می‌کند؛ زیرا یکی از معانی واژه

«سنت»، «مستحب» در برابر «فریضه» است (دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل سنت).

ترکیب «فرض و سنت» در این معنای اصطلاحی فقهی در متون کهن سابقه تکرار بسیاری دارد؛ برای نمونه در تاریخ سیستان درباره یعقوب لیث آمده است: «اندر شباروز صد و هفتاد رکعت نماز زیادت کردی از فرض و سنت» (تاریخ سیستان، ۱۳۹۲: ۲۵۸). همچنین در وسایل‌الرسالیل، که متنی به نثر فنی از قرن هفتم هجری است، واژه «سنن» در ترادف با «مستحبات» به کار رفته است: «بعد از ادای فرایض و واجبات و تفصی از عهده سنن و مستحبات... به تفسیر اسرار تنزیل و تقرر قرانات و اقاویل آن مشغول شده است» (نورالدین منشی، ۱۳۸۱: ۶۰).^{۱۴} سنایی خود نیز در بیتی دیگر، همین ترکیب را در همین معنا به کار برده است:

در ره شرع، فرض و سنت خویش^{۱۵} مذت حق شمر، نه مذت خویش

(همان، ۱۳۵۶: ۱۸)

جالب است که مصححان در بیت اخیر نیز به سبب غفلت از معنای واژه «سنت» در تقابل با «فرض»، وجه صحیح مضبوط در اکثر و اقدم نسخ را به حاشیه برده (رک. طباطبایی، ۱۳۹۹: ۱۰۹) و بیت را به صورت غلط زیر به متن وارد کرده‌اند:

در ره فرض حق و سنت خویش مذت حق شمر، نه مذت خویش

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۲۳)

و در توضیح آن نیز نوشته‌اند: «ظاهراً حاصل معنا این است که اگر در راه واجبات خدا و سنتی که در پیش گرفته‌ای، لطفی کردی و ثوابی انجام دادی [!؟] آن را نتیجه احسان خدا بدان نه احسان^{۱۶} خودت به دیگران» (همان: ۹۳۳). حال آنکه مشخص نیست مفهوم «لطف کردن و ثواب انجام دادن» را از کدام قسمت بیت بالا می‌توان برداشت کرد؟! همچنین باید توجه داشت که «ثواب» (پاداش نیک) را انجام نمی‌دهند؛ بلکه می‌بخشند یا دریافت می‌کنند. آنچه انجام‌دادنی است «صواب» یا به‌طور دقیق‌تر «عمل صواب» است.

براساس آنچه گفته شد، صورت صحیح مصراع دوم بیت منظور همان است که در اکثر نسخ ثبت و ضبط است و محتوای آن نیز بیانگر آن است که «بوشعیب» [به سبب ضعف ناشی از روزه] نمازهای واجب و مستحب خودش را به صورت نشسته ادا کرد.

۲-۷ به مدین / بدین در - کلیم کلیم

در بخشی ذیل عنوان «فی‌المجاهده»، پس از یادآوری مجاهدت‌های پیامبران، از آدم^(ع) تا سلیمان^(ع) سنایی، نوبت را به موسی^(ع) می‌رساند:

چون کلیم کلیم غم پرورد رخ بدین در نهاد با غم و درد

پوسستین را ز روی مزدوری برکشید از نهاد رنج‌وری

کرد ده سال چاکری شعیب تا گشادند بر دلش در غیب

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۲۵)

نخستین نکته درباره این ابیات مربوط به ضبط مصراع دوم بیت اول است که در آن صورت تحریف‌شده، وارد متن و وجه اصیل به حاشیه رانده شده است. نسخه K این بیت را ندارد. در دو نسخه کهن H و C، ضبط

مصراع دوم به اینگونه است: «رخ به مدین نهاد با غم و درد» (همان) که بی‌شک باید آن را اصیل دانست. ضبط چاپ‌های پیشین حدیقه و لطایف‌الحقایق نیز به همین صورت است (همان، ۱۳۶۸: ۷۹؛ همان، ۱۳۸۷: ۴۰؛ عباسی، ۱۳۸۷: ۷۳). مضمون ابیات این بخش، آشکارا به داستان قرآنی خروج موسی از مصر و روی آوردن وی به شهر «مدین» و ملاقات با «شعیب» اشاره دارد (قصص: ۲۱-۳۰). این داستان در قصص‌الأنبیا به این صورت روایت شده است: «حق تعالی تقدیر چنان کرد که [موسی] روی به مدین نهاد و می‌رفت بی‌توشه و بی‌آب، اندوهگین سه روز پیاده می‌رفت، به وقت گرمگاه به مدین رسید» (نیشابوری، ۱۳۹۱: ۱۵۹). در صورت پذیرش ضبط «مدین»، گفته سنایی با روایت نیشابوری تطابق کامل می‌یابد، حال آنکه با ضبط مدنظر مصححان، بیت حتی معنای دقیق و درستی نیز افاده نمی‌کند.

دومین نکته در همین بیت مربوط به معنای ترکیب «کلیم کلیم» در مصراع اول است که به سبب دشواری معنا، در برخی از دست‌نویس‌ها و به تبع آن در چاپ‌های پیشین حدیقه به «کریم کلیم» یا «کلیم کریم» تبدیل شده است. مصححان به درستی ضبط دشوارتر نسخه اساس خود را حفظ و وارد متن کرده‌اند؛ اما در توضیح آن راه به دیهی نبرده و تنها به این عبارت مبهم و نادرست بسنده کرده‌اند که: «کلیم نخست، اسم است و کلیم دوم صفت موسی» (سنایی، ۱۳۹۷: ۹۳۶).

اولا در هیچ یک از متون تاریخی و دینی، پیامبری با اسم «کلیم» ثبت نشده است؛ بلکه این واژه تنها به صورت صفت و لقبی برای «موسی» به کار رفته است؛ بنابراین اینکه گفته‌اند «کلیم اول اسم است»، خالی از اشکال نیست. ثانيا مشخص نکرده‌اند منظور از «صفت موسی» دقیقا کدام صفت اوست. اگر منظور ایشان همان صفت و لقب «کلیم‌اللهی» موسی باشد که برگرفته از سخنگویی وی با خداوند است، در این صورت، عبارت و بیت دچار حشوی قبیح می‌شود. ناگزیر باید به دنبال معنای دیگری برای این ترکیب باشیم.

به عقیده نگارنده این سطور، در ترکیب بالا، «کلیم» اول صفت جانشین اسم و ناظر بر سخنگویی موسی با خداوند، و «کلیم» دوم نیز صفت از همان ماده «کلم» است، اما نه در معنای رایج و مشهور آن، بلکه در معنای «خسته و مجروح». هم‌ریشه این واژه در زبان عرب، «کلم» (خستگی) است. چنانکه می‌گویند: «کلمه کلماً؛ یعنی خسته کرد او را» (صفی‌پوری، ۱۳۹۷: ۲۸۰۹؛ معلوف، ۱۳۹۳: ۱۳۶۴) و ابونواس گوید:

و کلت بالدهر عینا غیر غافل ؑ م ن جود کف ک تأس و ک ل ما کلما

(رازی، ۱۳۹۴: ۱۷۳)

واژه «کلام» در بیت زیر^{۱۷} نیز از همین ماده است:

اج دک مالعیند ک لاتنام کآن جفونها فیها ک لام

(کریمینی، ۱۳۸۵: ۵۶۴)

«کلیم» در معنای یادشده در برخی فرهنگ‌های فارسی نیز ضبط شده است (رک. دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل کلیم؛ رامپوری، ۱۳۶۳: ۷۱۷) و به جز این بیت سنایی، در شعر فارسی باز هم سابقه کاربرد دارد:^{۱۸}

به پیش گشاد تو خارا کلیم به نزد سخای تو دریا حقیر

(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶: ۳۵۳)

از نظر محتوایی نیز اتصاف و انتساب این صفت به موسی، با مطالب نقل‌شده در روایات - پیاده‌روی چندروزه و بدون توشه موسی در بیابان - همخوانی کامل دارد. ضمن آنکه در برخی روایات تاریخی به خسته و مجروح شدن موسی در ضمن این سفر نیز اشاره شده است. چنانکه طبری گوید: «خدای تعالی فرشته‌ای را بفرستاد تا او را راه مدین بنمود. هشت شبان‌روز همی‌رفت سربرهنه و پای‌برهنه. چو آنجا رسید یک پوست از کف پای او افتاده بود... و اندر آن هشت شبان‌روز هیچ نیافت که بخوردی، جز گیاه» (بلعمی، ۱۳۸۶: ۳۷۲). بنابر آنچه گفته شد و همچنین با توجه به تسلط سنایی بر علوم نقلی و روایی مختلف، چنین به نظر می‌رسد که او در سرودن این ابیات، به متون یادشده یا منابعی با محتوای مشابه آن نظر داشته است.

۳- نتیجه‌گیری

کتاب *حدیقه‌الحقیقه سنایی‌غزنوی* از آثار ارزشمند و مهم تاریخ ادب فارسی است که در سال‌های اخیر بسیاری از محققان به آن توجه داشته‌اند و شروح متعدد و مقالات بسیاری درباره‌ی ابیات آن نگاشته شده است. با وجود این، همچنان گره مشکلات بسیاری از ابیات آن ناگشوده باقی مانده است. بدون تردید مهم‌ترین عامل این امر، در کنار عناصر مربوط به گذشت زمان و کهنگی زبان، نبود تصحیح دقیق و درست بسیاری از ابیات آن است. بر همین اساس، یکی از حوزه‌های مهم سنایی‌پژوهی معاصر به امر خطیر تصحیح *حدیقه‌الحقیقه* بازمی‌گردد.

تازه‌ترین تصحیح انتقادی از این کتاب، حاصل کوشش محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی است که براساس شش دست‌نویس کهن صورت گرفته است. تصحیح اخیر نسبت به نمونه‌های قبلی خود مزیت‌هایی داشته و برخی از مشکلات متن را نیز حل کرده است؛ اما مانند هر کوشش دیگری خالی از کاستی و نقص نیست.

بر این اساس، در این پژوهش با رویکردی انتقادی بر مبنای ارزیابی روش، به واکاوی و نقد ضبط و شرح برخی ابیات و مفردات *حدیقه مصحح یاحقی* و زرقانی پرداخته‌ایم و با تکیه بر منابع، شواهد و دلایل درون‌متنی و برون‌متنی و همچنین با استناد به ضبط دست‌نویس‌های کهن و معتبر نشان داده‌ایم که در ابیات یادشده، شکل درست عبارات به حاشیه رفته و وجه نادرست وارد متن شده است. همین امر در برخی مواضع، سبب دست‌نیافتن مصححان به معنای صحیح ابیات و خروج ایشان از مسیر صواب شرح متن شده است.

با توجه به شواهد بررسی‌شده، عوامل اصلی اشتباهات مصححان را می‌توان در نکات ذیل خلاصه کرد: بی‌توجهی به ضبط اکثر یا اقدم نسخ؛ غفلت از نتایج تحقیقات و پژوهش‌های قبلی؛ در نظر نداشتن ضبط عبارات در ویرایش‌ها و چاپ‌های معتبر پیشین؛ انجام برخی تصحیحات قیاسی بی‌مورد و نابه‌جا؛ خوانش نادرست ابیات؛ در نظر نگرفتن برخی قواعد مهم تصحیح متن مانند «برتری ضبط دشوارتر».

نتایج تحقیق اخیر، همچنین به‌روشنی نمایان‌کننده‌ی این واقعیت است که نادیده‌گرفتن پیوند و بافت عمودی ابیات، به‌ویژه در منظومه‌های حکمی و عرفانی مبتنی بر نقل داستان و روایت، تا چه اندازه می‌تواند مصحح متن را از راه درست منحرف کند و باعث بروز خطا در گزینش ضبط صحیح مفردات بیت شود.

پی‌نوشت

۱. ظاهراً در نسخه H به دلیل آب‌دیدگی بسیار، بسیاری از صفحات کتاب، به‌ویژه ابتدا و انتهای آن آسیب دیده است (رک. سنایی، ۱۳۹۷: ۶۸). شاید اشاره‌نکردن مصححان به ضبط مصراع اول بیت بحث‌شده در این نسخه، ناشی از همین آسیب‌دیدگی‌ها بوده باشد.

۲. درباره این قاعده مهم در ویرایش متون، رک. جهانبخش، ۱۳۸۷: ۴۲-۳۵؛ خالقی مطلق، ۱۳۹۰: ۲۹۱-۲۸۵.

۳. برای مثال، رک. سنایی، ۱۳۸۸: ۹۹، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۷۵ و ۱۷۴. برای دیدن شواهد متعدد دیگر در سایر متون منظوم فارسی، رک. رادمنش، ۱۳۷۸: ۳۴-۳۷.

۴. مصححان، به اذعان خویش، در این تصحیح علاوه بر شش نسخه موصوف در مقدمه کتاب، در صورت لزوم به‌ویژه در هنگام انتخاب صورت اصح کلمات و در حواشی و تعلیقات، از دو چاپ مدرس‌رضوی و عبداللطیف عباسی و گاه از چاپ محمد روشن نیز بهره برده‌اند (سنایی، ۱۳۹۷: ۷۲)؛ اما در این دو مورد، چه در تعلیقات و چه در حواشی، به ضبط و معنی واژه در متون مصحح و شروح یادشده، هیچ اشاره‌ای نکرده‌اند.

۵. در لغت‌نامه، ذیل مدخل «سون» بیت زیر منسوب به اسدی برای شاهد نقل شده است:

ز خون هفت دریا برآمد بهم زمین از دگر سون برون داد غم
(دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل سون)

ضبط کلمه در چاپ یغمایی «سو» است (اسدی طوسی، ۱۳۹۳: ۱۱۶).

۶. این بیت در دیوان عنصری، چاپ قریب، یافت نشد (رک. عنصری، ۱۳۴۱) و در چاپ دبیرسیاقی به‌صورت زیر وارد متن شده است:

به چشم اندرون دیده از رون اوست به جسم اندرون جنبش از خون اوست
(عنصری، ۱۳۶۳: ۳۵۲)

در لغت فرس تصحیح اقبال، ذیل کلمه «رون» (به معنی بهر، باعث، سبب، برای) همین بیت، ظاهراً با تصحیح قیاسی مصحح، به‌صورت زیر آمده است:

به چشم اندرم دیده از رون تست به جسم اندرم جنبش از بون تست
(اسدی طوسی، ۱۳۹۰: ۳۹۲)

۷. این واژه در مثنوی ابتدائاً نیز در یک موضع ظاهر شده است (سلطان‌ولد، ۱۳۸۹: ۱۰۶).

۸. برای دیدن دیگر شواهد متنی ناظر بر کاربرد واژه «سون»، رک. تفسیر قرآن پاک، ۱۳۸۳: ۱۰۶؛ مبارکشاه، ۱۳۴۶: ۱۹۴ و ۱۹۶ و ۱۹۷؛ تاریخ سیستان، ۱۳۹۲: ۳۵۲؛ عیوقی، ۱۳۶۲: ۷۶ و ۷۹؛ اسدی طوسی، ۱۳۹۳: ۲۷۶؛ مولوی، ج ۱، ۱۳۶۳: ۲۰۲؛ ج ۳: ۱۵۰؛ ج ۴: ۱۴۲ و ۱۵۵؛ خطیبی بلخی، ۱۳۵۲: ۱۷۸، سلطان‌ولد، ۱۳۸۹: ۱۰۶، دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل یکسون؛ همچنین، بنابر گزارش دکتر یوسفی در تعلیقات قابوس‌نامه، در یک نسخه خطی از این کتاب نیز این واژه در عبارات «زین سون کن» و «روی ازان سون کن» به معنی سوی و طرف به کار رفته است (کیکاووس بن اسکندر، ۱۳۹۵: ۲۹۳).

۹. در امثال و حکم، مصراع دوم بیت سنایی به همان صورت مدنظر ما در جایگاه مدخل، و ابیات مولوی نیز برای شاهد در ذیل آن نقل شده است (دهخدا، ۱۳۹۵: ۱۹۲۲).

۱۰. در زمینه ناهمخوانی متن و تعلیقات، نمونه‌های دیگری نیز در این تصحیح مشاهده می‌شود (رک. طباطبایی، ۱۳۹۹: ۱۰۵).

۱۱. این بیت در دو تصحیح تفضلی و وفایی از دیوان سلمان به صورت‌های زیر ضبط شده است:

چون غنچه بسته‌ام سر دل را به صد گره تا بوی راز عشق تو یابد ز بوی دل
(ساوجی، ۱۳۶۷: ۲۰۸)

چون غنچه بسته‌ام سر دل را به صد گره تا بوی راز عشق تو آید ز بوی دل
(همان، ۱۳۸۹: ۳۵۹)

با وجود این، به نظر می‌رسد، واژه «بوی»، تصحیف «توی» و شکل صحیح بیت، همان است که در لغت‌نامه ضبط شده است؛ البته با تبدیل حرف اضافه «به» به «ز» در مصراع دوم. توضیح آنکه اساساً «راز» عنصری پنهان‌کردنی است و چنانکه از فحوای بیت نیز برمی‌آید، شاعر «سر دل» را مانند «غنچه» با «صد گره» بسته است تا «راز عشق» وی که همچون بوی گل است، بیرون نیاید و برملا نشود. با این وصف، پذیرش ضبط بیت به صورتی که در دو نسخه چاپی ثبت شده، با مضمون منظور شاعر در تعارض آشکار و لاجرم ناپذیرفتنی است.

۱۲. این بیت در فخری‌نامه مصحح حسینی و حدیقه چاپ یاحقی و زروانی در متن یافت نشد؛ اما با اندک جابه‌جایی میان کلمات، در لطایف‌الحدائق (۱۳۸۷: ۳۶۱) ضبط شده که مؤید اصالت آن است.

۱۳. خالقی مطلق، «تن را نگذاشتن» را به معنی «خود را از دست ندادن» و «خود را نباختن» و «مأیوس نشدن» گرفته است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۹: ۷۵). روشن است که معانی دوم و سوم را باید مفاهیم کنایی این عبارت دانست.

۱۴. طباطبایی نیز در نقد ضبط بیتی دیگر از سنایی، به این معنای واژه «سنت» اشاره کرده است. با وجود این شاهدی که برای تأیید سخن خود از مجمل‌التواریخ نقل کرده است، چندان روشنگر و وافی به مقصود نیست؛ زیرا در آن واژه سنت را به معنای رایج دیگر نیز می‌توان گرفت (طباطبایی، ۱۳۹۹: ۱۰۹).

۱۵. در چاپ‌های مدرس‌رضوی و روشن، مصراع اول با یک حرف «و» اضافه بدین صورت ضبط شده است: «در ره شرع و فرض و سنت خویش» (سنایی، ۱۳۶۸: ۷۷؛ همان، ۱۳۸۷: ۳۸) در لطایف‌الحقایق نیز ضبط مصراع چنین است: «در ره فرض و شرع و سنت خویش» (عباسی، ۱۳۸۷: ۶۹). بی‌تردید هر دو وجه یادشده نادرست است و ضبط صحیح همان است که در چهار نسخه کهن، از جمله نسخه کابل آمده است. در این میان، تنها در فخری‌نامه مصحح حسینی، بیت با ضبط و خوانش کاملاً صحیح مفردات وارد متن شده است (سنایی، ۱۳۸۲: ۸).

۱۶. چنانکه مصححان خود نیز اشاره کرده‌اند، «منت» به ضم میم، از ریشه «منن» به معنای «توانایی و قدرت» در فرهنگ‌های عربی و فارسی مضبوط است؛ چنانکه گویند: «و هو ضعیف المنه» و در لغت‌نامه دهخدا نیز همین بیت سنایی با اندکی اختلاف، شاهدی برای این کلمه است (صفی‌پوری، ۱۳۹۶: ۳۰۵۶؛ دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل منت). عبداللطیف عباسی نیز کلمه دوم را به ضم میم خوانده و آن را به معنای «قوه» گرفته است (سنایی، ۱۳۸۷: ۶۹). مایه شگفتی است که مصححان با وجود اشاره یادشده، باز هم در توضیح معنای بیت، هر دو کلمه را با کسر میم قرائت کرده‌اند. بدون تردید علت اصلی این امر می‌تواند تصحیح نادرست مصراع اول و دریافت‌نکردن وجه اصیل آن باشد.

۱۷. این بیت که منسوب به ابوبکر و در رثای پیامبر^(ص) سروده شده است، در خزانه‌الادب عبدالقادر بغدادی نیز نقل شده است (کریمی، ۱۳۸۵: ۱۸۰۲؛ بغدادی، ج ۲، ۱۹۹۸: ۷۰).

۱۸. در دیوان انوری مصحح نفیسی، بیت زیر بدون ذکر نسخ بدل ثبت است:

«به کف موسی کلیم کریم به دم عیسی که زنده‌گرست»

(انوری، ۱۳۶۴: ۳۸)

با توجه به ضبط دست‌نویس‌های کهن بیت سنایی و دیگر قراین یادشده، بعید نیست که در اینجا نیز «کریم»، شکل تحریف‌شده «کلیم» بوده باشد.

منابع

۱. قرآن کریم (۱۳۷۵). ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: جامی - نیلوفر.
۲. آملی، شمس‌الدین (۱۳۸۱). *نقایس‌الفنون فی عرایس‌العیون*، تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران: اسلامیه.
۳. اسدی طوسی، علی بن احمد (۱۳۳۶). *لغت فرس*، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: طهوری.
۴. _____ (۱۳۹۰). *لغت فرس*، تصحیح عباس اقبال‌آشتیانی، تهران: اساطیر.
۵. _____ (۱۳۹۳). *گرشاسب‌نامه*، تصحیح حبیب یغمایی، تهران: دنیای کتاب.
۶. انوری، محمد بن محمد (۱۳۶۴). *دیوان*، تصحیح سعید نفیسی، تهران: سکه - پیروز.
۷. باخرزی، یحیی (۱۳۸۳). *اوراد الاحباب و فصوص‌الآداب*، به کوشش ایرج افشار، تهران: دانشگاه تهران.
۸. بغدادی، عبدالقادر (۱۹۹۸). *خزانة الأدب و لب‌لباب لسان‌العرب*، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۹. بلعمی، ابوعلی (۱۳۸۶). *تاریخ بلعمی*، تصحیح ملک‌الشعراى بهار؛ محمد پروین گنابادی، تهران: هرمس.
۱۰. بیهقی، ابوالفضل (۱۳۸۳). *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی‌اکبر فیاض، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۱. *تاریخ سیستان* (۱۳۹۲). تصحیح محمدتقی بهار، تهران: معین.
۱۲. ترجمه تفسیر طبری (۱۳۵۶). تصحیح حبیب یغمایی، تهران: توس.
۱۳. تفسیر قرآن پاک (۱۳۸۳). به کوشش علی رواقی، تهران: سمت.
۱۴. جهانبخش، جويا (۱۳۸۷). «تأملات نظری کارآمد در تصحیح متون ادبی»، *آینه میراث*، دوره جدید، سال ششم، شماره سوم، پیاپی ۴۲، ۷۳-۲۴.
۱۵. حسینی، مریم (۱۳۷۹). «تصحیح ابیاتی از حدیقه سنایی براساس قدیمی‌ترین نسخه خطی»، *فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء*، سال دهم، ش ۳۴ و ۳۵، ۱-۲۲.
۱۶. خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۰). *شاهنامه از دست‌نویس تا متن*، تهران: میراث مکتوب.
۱۷. خسروی، مجید (۱۳۹۳). «تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی با استفاده از فرهنگ جهانگیری»، *مجید خسروی، ویژه‌نامه نامه فرهنگستان (شبه‌قاره)*، سال دوم، شماره ۳، ۳۳۹-۳۵۰.
۱۸. خطیبی بلخی، بهاء‌الدین محمد (۱۳۵۲). *معارف بهاء‌ولد*، به اهتمام بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: طهوری.
۱۹. دری، زهرا (۱۳۹۲). *شرح دشواری‌هایی از حدیقه الحقیقه سنایی*، تهران: زوار.
۲۰. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۶). *لغت‌نامه*، تهران: مجلس شورا.
۲۱. _____ (۱۳۹۵). *امثال و حکم*، تهران: یاقوت کویر.
۲۲. رادمنش، عظامحمد (۱۳۷۸). آیا ردیف‌ها باید هم‌معنی باشند؟، *کیهان فرهنگی*، ش ۱۶۰، ۳۴-۳۷.
۲۳. رازی، عبدالقادر (۱۳۹۴). *امثال و حکم*، ترجمه و تصحیح فیروز حریرچی، تهران: دانشگاه تهران.
۲۴. رامپوری، غیاث‌الدین (۱۳۶۳). *غیاث‌اللغات*، تصحیح منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.
۲۵. رجایی بخارایی، احمدعلی (۱۳۷۵). *لهجه بخارایی*، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
۲۶. ساوجی، سلمان (۱۳۶۷). *دیوان*، تصحیح تقی تفضلی، تهران: صفی‌علیشاه.
۲۷. _____ (۱۳۸۹). *دیوان*، تصحیح عباسعلی وفایی، تهران: سخن.

۲۸. سلطان‌ولد، محمد (۱۳۸۹). *ابتدائنامه*، تصحیح محمدعلی موحد؛ علیرضا حیدری، تهران: خوارزمی.
۲۹. سنایی، مجدود بن آدم (۱۳۵۶). *کلیات حکیم سنایی غزنوی شامل مثنویات و غزلیات*، چاپ عکسی از روی نسخه کهنسال که در قرن ششم کتابت شده، به کوشش علی اصغر بشیر، کابل: بیهقی.
۳۰. _____ (۱۳۶۸). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*، تصحیح مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
۳۱. _____ (۱۳۸۲). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه* (فخری‌نامه)، تصحیح مریم حسینی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳۲. _____ (۱۳۸۷). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*، تصحیح محمد روشن، تهران: نگاه.
۳۳. _____ (۱۳۸۸). *دیوان*، به اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی.
۳۴. _____ (۱۳۹۷). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*، تصحیح محمدجعفر یاحقی؛ سید مهدی زرقانی.
۳۵. شکوری، محمدجان؛ کاپرانوف، ولادیمیر و همکاران (۱۳۸۵). *فرهنگ فارسی تاجیکی*، برگردان از خط سبیلیک و تصحیحات: محسن شجاعی، تهران: فرهنگ معاصر.
۳۶. شهیدی، سید جعفر (۱۳۷۳). *شرح مثنوی*، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۷. صفی پوری، عبدالرحیم (۱۳۹۶). *منتهی الأرب فی لغات العرب*، تصحیح علیرضا حاجیان‌نژاد، تهران: سخن.
۳۸. طاهری، حمید (۱۳۷۸). «تأملی در معنی ابیاتی دشوار از حدیقه سنایی»، *نشریه دانشگاه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، ش ۱۷۲، ۴۷-۷۲.
۳۹. طباطبایی، سید مهدی (۱۳۹۸). «شرح و تحلیل ابیاتی از حدیقه الحقیقه سنایی»، *ادب فارسی*، سال ۹، شماره ۲، پیاپی ۲۴، ۵۸-۴۱.
۴۰. _____ (۱۳۹۹). «نقد و بررسی تصحیح حدیقه الحقیقه به اهتمام محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی»، *متن‌شناسی ادب فارسی*، سال ۵۷، دوره جدید، سال ۱۲، ش ۴، پیاپی ۹۱-۱۱۶.
۴۱. طوسی، نصیرالدین (۱۳۹۳). *معیار الاشعار*، تصحیح علی اصغر قهرمانی‌مقبل، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۴۲. عباسی، عبداللطیف (۱۳۸۷). *لطایف الحقایق*، تصحیح محمدرضا یوسفی؛ محسن محمدی، [قم]: آیین احمد.
۴۳. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۹۰). *دیوان*، تصحیح تقی تفضلی، تهران: علمی و فرهنگی.
۴۴. عنصری، حسن بن احمد (۱۳۴۱). *دیوان*، به اهتمام یحیی قریب، تهران: کتابخانه ابن‌سینا.
۴۵. _____ (۱۳۶۳). *دیوان*، تصحیح سید محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه سنایی.
۴۶. عیدگاه طرهبه‌ای، وحید (۱۳۹۵). «تصحیح بیت‌هایی از حدیقه سنایی»، *پژوهش‌های ایران‌شناسی*، سال ۶، ش ۱، ۸۹-۱۰۴.
۴۷. عیوقی (۱۳۶۲). *ورقه و گلشاه*، به اهتمام ذبیح‌الله صفا، تهران: فردوس.
۴۸. فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۴). *رساله در تحقیق احوال و زندگانی مولانا جلال‌الدین محمد*، تهران: زوار.
۴۹. کریمینی، علی بن محمد (۱۳۸۵). *تکمله‌الاصناف*، به کوشش علی رواقی با همکاری سیده زلیخا عظیمی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۵۰. کمال‌الدین اسماعیل (۱۳۹۶). *کلیات*، تصحیح سید مهدی طباطبایی، تهران: خاموش.
۵۱. کمیلی، مختار (۱۳۹۷). «شرح و تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی»، *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، سال دوازدهم، ش ۲ (پیاپی ۳۷)، ۱۴۷-۱۷۸.

۵۲. کیکاووس بن اسکندر، عنصرالمعالی (۱۳۹۵). قابوس نامه، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: علمی و فرهنگی.
۵۳. مبارکشاه، محمد (۱۳۴۶). آداب الحرب و الشجاعه، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: اقبال.
۵۴. مدرس رضوی، محمدتقی (۱۳۴۴). تعلیقات حدیقه الحقیقه، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
۵۵. مصفا، مظاهر؛ دری، زهرا (۱۳۸۱). «شرح و بررسی ابیاتی از حدیقه الحقیقه سنایی»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (تهران)، دوره ۴، شماره ۶-۷-۸ (ضمیمه)، ۱-۲۰.
۵۶. معلوف، لوئیس (۱۳۹۳). المنجد، ترجمه مصطفی رحیمی، تهران: صبا.
۵۷. معین، محمد (۱۳۶۴). فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر.
۵۸. منشی، نورالدین (۱۳۸۱). وسائل الرسائل و دلائل الفضائل، تصحیح رضا سمیعزاده، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۵۹. منوچهری دامغانی، احمد بن احمد (۱۳۳۸). دیوان، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.
۶۰. مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۶۳). کلیات شمس، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.
۶۱. _____ (۱۳۹۵). مثنوی معنوی، تصحیح محمدعلی موحد، تهران: هرمس.
۶۲. مینوی، مجتبی (۱۳۳۵). «الاهه (إلهة) هم اصیل است و هم درستست»، یغما، سال نهم، ش ۹، پیاپی ۱۰۱، ۳۹۸-۴۰۴.
۶۳. نیشابوری، ابراهیم بن منصور (۱۳۹۱). قصص الأنبياء، تصحیح معظمه مصلی، مشهد: بوتیمار.
۶۴. وطواط، رشیدالدین (۱۳۶۲). حدایق السحر فی دقایق الشعر، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: طهوری.

